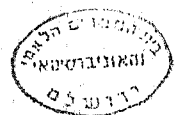

דוד אריה פרידמן

עיוני פרוזה

מסות ומאמרים על מספרים וספרות

הוצאת מחברות לספרות

1966

שלשון-הדיבור של גבוריו טבעית היא במידה מרובה וביחד עם זה היא עממית. דבורם של ה"פגער-רע" ושל אם שפרה התופרת שוטף הוא ומהנה בחודו העברי: "קישואים... כסבור אדם, שחמדה גנוזה היא זו ומתעשרים אנו עושר גדול! אלא מאי? לא כלום. גלוי וידוע, ברוך השם, העושר שלנו!... וכן הלאה. במקום אחר מספר ברקוביץ בשם שומעיו של ציבולין, העובד המפלגותי: "ואנהנו... מחכים לפתחי פיו ותולים עינינו אליו עד שיחננו" ("בנכר"). בטויים כאלה יש למצוא הרבה אצל ברקוביץ והם באים כלאחר-יד. בכלל אין אנו מוצאים אצלו הדור היצוני של הל-שון. לשונו שוטפת בנחת כמי הנחל הקטן הסובב את העיירה, ודבריו חודרים אל נפשנו ונוסכים עלינו רוח עצבות, עד שאף אנו מתחילים לר-אות "בחלל העולם את האבלות הקודרת", את הריקנות והעלבון שבחיי-העיירה, ואף כשקוראים אנו את ספוריו היותר מבדחים, אנו מרגישים, שבדיחות זו יש בה לא פחות מן התוגה משיש בה מן השמחה: מי יכול לבדח את דעתו על-ידי הבריות המשוונות והמעונות של העיירה היהודית העלובה?...

שמואל יוסף עגנון

בנוהג שבעולם, משהתחילו צדעיו של אדם להכסיף, הוא מתחיל להשחיר שערותיו ולהרבות בנהוצים, כדי שייראה צעיר. כי רבים הם הזקנים, השואפים להיראות ולהיעשות רעננים בגופם וברוחם, והם הם המקנים לעצמם לשון-הנוער ודרכי-העלומים.

אולם רוח שאינה מצויה היא, שבאה על צעיר ומכריחתו לפוף את גבו ולהלבין את שערותיו. כי רק הילדים הם העושים מעשי-ילדות ומתחפשים כזקנים על ידי מה שידביקו טלאי-מוך על סנטרם ויתעטפו באדרתו הבלה של הסב.

ש"י עגנון אינו אדם זקן. גם ילד אינו. על כן ראויה לתשומת-לב מיוחדת הופעתו בדמות ובלבוש של זקן.

רבים אומרים: משנה הוא טעמו — ולא עוד. שינוי טעם זה נקרא בלשונם: סטיליסאציה, כלומר סגנונות. אבל זוהי טעות. בעל כשרון אינו בא לשנות טעמו לכל ימי חייו, יש מחליף לבושו פעם או פעמיים לשם צרכי נפש בודדים; אולם מי שיבחר לעצמו דרך מיוחדת, שבה ילך תמיד, שנוי-טעם זה הוא טעמו. וג'ס'ן יוכיח, שיצירותיו המאוחרות שונה סגנון תכלית שנוי מסגנון יצירותיו הראשונות. עגנון הוא אחד מתחילת יציאתו לעולם-הספרות ועד היום. לא רק הצורה והסגנון נשארו בספוריו בעינם אלא — מה שחשוב יותר — גם התוך, כלומר, תכונות הנפש היוצרת ועצם העולם הנוצר. כי תוכו וברו של עגנון ירדו כרוכים לעולם, ודוקה משום שהלשון והסגנון תופסים מקום חשוב כל כך ביצירתו ראוי להסיח את הדעת מהם לזמן ידוע, עד שיובלט ערכם מאליהם במהותם האמיתית.

לכאורה, תארו רבים מסופרינו אותם העולם ומלואו, שבהם עוסק עגנון, בעל-יבתיים "חשובים", סתם יהודים, שוחטים, משולחים, רבנים, מלמדים, מוזגים, בעל-מלאכה, קבצנים ובטלנים — בקצור, אותה הבצה המרופשת, שהספורת העברית שואבת ושואבת ממנה זה כמה

ואין בזה משום הכללה יתרה אם נאמר, שעולמו של עגנון מעור אחד הוא, מידה אחת לאנפילאות הלבנות, שיהודיו לובשים. מהות אחת לרבבים שעל בגדיהם, הם רבבי השומן ומיץ-האף, וקצבה אחת לכל חייהם. היי עולם נח, עולם שוקט על רפשו.

★

כי עגנון על צדיקים יספר ועל יראים ושלמים יכתוב, ושלמותו של עגנון היוצר מיוסדת על צמצום זה דוקא. אין בו לא מדקות-הראיה ולא מרחבות-התפיסה; אבל העוגה הקטנה, שעג לעצמו, שלו היא והוא השליט עליה, ועוד גם זאת: מתחמו אינו יוצא. אין לו שום שאיפה לצאת ממנו.

כך, למשל, אין הוא יודע פרק ב"טבע"; ולפי טבע יצירתו אינו צריך כלל להרגישו ולהבינו. ובכן אף אינו מנסה לשיר על היופי הדומם. הוא אינו מתעניין גם בנדנודי-הרוח של האדם בן-דורנו — ובכן אין הוא שואף כלל, שיהא לו חלק ב"עולם הזה", שרוב מספרינו דשים בו בקצה-עטם כאותו בן-כרך הבא לדוש את הגורן במקל-הטיול שבידו. גם ממעופייה רעיונות, שעולם החסידים והחסידות הוליד בספרותנו, אין אצל עגנון אף משק-כנף אחד. כי ביצירתו של עגנון אין מקום לרעיונות. לא ישאל ולא ינסה, ללא בעיני דילמא, ואף אם קרא לאחד מספוריו בשם ה"נסתרות והנגלות", לא נמצא בו שום דבר-יסתר. רק נגלות, רק חיצוניות. ואם נפגש פה ושם איזו נפש עגונה ועגומה, הנה קולה בל ישמע, ואף את שפתותיה נעות לא נראה. כי גבוריו אינם אוהבים לבקש חשבונות רבים. עינוייהם אינם עוברים דרך המחשבה ואינם באים מתוך מחשבה, ככל הטפוסים ההאמליטיים שבחינו ושבספרותנו. הם היסורים הבאים על אנשי-עגנון כגורדין יבואו, בהכרח, בצורת שכר ועונש. בתור פקידת עוון אבות על בנים ובתור חזרת הגלגל, ככתוב וכנאמר. עיין בספרי היראים והשלמים באמת, שעגנון הוא סרסורם. רוצה הוא עגנון לפעול על לבנו ועינונו וגם פועל; אולם אותם התמימים והישרים, שמונחים להם גשכחים תחת שכבות-ראבב, ידעו דרכים אחרות, דרכים נעלמות, אבל יותר בטוחות ויותר קבועות. עגנון התהלך עמהם הרבה ומהם למד להאחו בהשגחה כתינוק בסינרה של אמו. מהם, מן המרובים

עשרות בשנים בדלייה שאינם משתנים, אף הסימנים, שעגנון נותן בגי-בוריו, ידועים לנו מן הקודמים לו בספרות. עיין: מנדלי, סמולנסקי, ברנדשטטר, ברנר מתקופת ה"עמק העכור", ברדיצ'בסקי. לגבי כל אלה לא גילה לנו עגנון אמריקה חדשה, אף לא צד חדש באורח-החיים ולא קו חדש במסכת-הנפש. חסידות? — כבר קצה נפשנו בזו ה"התחסדות". האמנם שייכת היא לאותם דברים, שאין להם שיעור? — והעיקר: אותם האופנים ואותם העניינים של הארה ותיאור כבר דשו בהם אחרים, עלובי-חיים? — גם אותם שבענו, די, יותר מדי, עלבון-חיים בספרותנו! וגם די ביוון, אף כי מעט הקצף, כבר מאסנו אותו חוגי-מחשבה צר ואותה עניוּת-דעת שביצירה, אותו "כוּת" של ענייני רוח ונפש ואותו טלאי של הוי, — בקצור, אותו הלחם הקלוקל, שהוא הולך וניתן לקורא העברי זה כמה וכמה ומכריחו לחפש את עיקר מונו ה"רוחני והנפשי בשדות-זרים. ועגנון — אף הוא, כרוב חבריו, חסר-כנפיים הוא. לו אין כמעט אף חתימת-כנף, לכל היותר, יש לו כנפיים של ברוח-יהבית השטים בבעות, אכן, רוב מספרינו עד הימים האחרונים היו ממין זה של עופות טהורים, שאף מן הבצה האחת אל השניה לא יוכלו לעוף. ובצתו של עגנון הלא היא אחות-התאומים של בצת-מנדלי, ואין בבוצ'אץ ובברודי אלא מה שיש בבטלון ובכסלון. — ואולם, אם אצל בני-גילו של עגנון, שהם עשירים ממנו בתכנים ועניינים, מתגלה קוצר ראייתם הרוחנית כליקוי נפשי, שהרי סוף-סוף יש להם די כשרון לעבד כראוי שדה-יצירה יותר גדול ויותר רחב אילו אך רצו בכך, — הנה לעגנון יאות ד' האמות שלו והוא יאה להן. אחרים, כברדיצ'בסקי, מצאו אף בעולם עומד זה כמה וכמה תנועות ותנודות כבירות; ואולם עגנון, חוץ מפעם אחת, שגם בה נעשה ה"עקוב" למישור, רואה ומראה רק מישור, רק עולם נח. למרות הנסיעות המרו-בות, שגבוריו נוסעים ממקום למקום, בין חיי-קצינו" ובין חיי-דליו" הם חסרי-תנובה, עקרים, רבי-מנוחה, אף בצירים המועטים מחיי נדור-הצעיר בומנו, ב"האחות" ו"גבעת-החול", יגדל השעמום, משום שידו של עגנון אינה משגת לתארם; שבוי הוא בידי העבר, ומומחה הוא רק לקפוא ועומד, לבבאות על פני המים, למחוזות הניתנים להיראות במראה. על כן נקרא ספורו "בנעורינו ובזקנינו" כפיליטון, ואכן אין עליו חזותו של עגנון, אין לו קשר עם מרכז-יצירתו, מעשה-יד-שמאל הוא, ולהנהגת-מהותו היצירתית של עגנון אין לו אף ערך זה.

של אותם תמימי-הדרך, למד גם לשתוק על השטן. שלא להזכירו. אך מה טעם להשגחה בלא שטן? — ואף-על-פי-כן עולה בידי עגנון להראות לנו בעין את המאזנים התלויים מעל ראשי-אנשיו, אמנם, אין בכוחו להחרידנו על-ידי גורלם הקשה, אבל יחסי-לב ידוע הוא מעורר בנו לפעמים. ואנו מקבלים באהבה גם את הפכים הקטנים, שעגנון אינו שוכח לעסוק בהם. סוף-סוף הן לא זרים לנו, הבנים, אותם „האבות“, שאת אורח-חייהם מתאר לנו עגנון, אף אם נמאסו עלינו, הוי, מה נמאס! אך עגנון הן אמן הוא, והאמנים הלא הם האלכימאים של ימינו: את הרפש הם שואפים להפוך לזהב טהור.

✱

אין ספק בדבר, שמרובה היא יניקתו של עגנון מאותם כסלון-ברודי ובטלון-בוצ'אץ. ואולם מה הוא נותן לנו ביצירותיו? וכי מעורר הוא בנו את מצפוננו או מגרה הוא רק את יצרנו?

על כל פנים, גדול שלטונו של היצר ביצירותיו בין בגלוי ובין בסתר. כך, למשל, אין כמעט אף ספור אחד מספוריו, שלא ידובר בו בחשק-דודים, אם בצורת כסופי אהבה טהורה וערגון נפש לנפש או בצורת תאות-בשרים וחי-אישות סתם. ובכלל תופסים עיני חתך-כלה ביצירתו של עגנון מקום חשוב. לא אהבה ולא אהבים, אלא חופה וקדושיק. כי באינו יהודיה זקנה עסוק עגנון בזוג זווגים, במרכז-בצתו עומדת תמיד חופה ומסביב לכלונסאותיה מסתובבים אצלו במחולות-החיים הקנאה והשנאה, הקבצנות והרשעות, הגאווה וההכשלה. ה"עקוב יעקוב" עם ה"אכל קורצא" — כל היצרים הרעים, שהם שוכנים בלבותיהם של אנשי-בצתנו. ונפלא הדבר, שעל-ידי יצר-היהודים תופסת בעולמו של עגנון את המקום הראשי תאות האכילה והשתיה. כמעט אין סופר עברי שני, שידובר בחבוריו כה הרבה על עינים חמריים אלה. חבר הוא עגנון בזה לבראנדשטטר. שהרי אף הכוונה לתת זכר ושארות לפרטי חי-הבית העממיים של הדורות החולפים, שהיא בולטת בכמה וכמה מתאוריו של מנדלי, אין אצל עגנון: אין לו לעגנון שום מגמות מיוחדות. הוא רק נהנה ממעשי-ידי ורוצה להנות בהם גם אחרים. כי יש סופר, שיצירתו באה מתוך עינוי וישנם כאלה, שפעלים מהנם, ואם יסופר על

דיקנס, שהיה מתמוגג בדמעות ומצטער צער מרובה בשעה שהיה יושב וכותב את ספוריו מחיי הדחקות והעוני של גבוריו, הנה נראה לי, שבשעה שעגנון מתאר בפרטות מרובה כלי-כך את המאכלים השונים של „קציניו“, הוא נהנה מתאוריו הנאה משונה. כך, למשל, היו „מאדונות“ הערומות למחצה עם שדיהן היפים והחלוצים, שציירו רוב האמנים בתקופת-התחיה באיטליה, לא רק פרי ההתעוררות הדתית, אלא ביחוד פרי היצר, שקם לתחיה, הצעיף של יראת-שמים הנתון על פני יצירתו של עגנון, כאילו אומר לנו: „אל תפן ליצר“; אבל „מנוול“ זה עומד וצווח דוקא: הנני ולשווא מתמם עגנון — תמימות אין אצלו. והראיה: אין אף ספור אחד משלו, שלא תגונב אליו פתאום איזו הלצה נשמעת לשתי פנים או איזה התול, שפוגם באומן, שנתעורר בנו לרגלי קריאת הספור. כך, למשל, בסוף „העגונות“ נראים דבריו של המגיד כנבול-פה ונבול-מחשבה כאחת; וגם בסוף של „חופת-דודים“ פתאום יוצאת דופן אותה ההתלוצצות במת העלוב מצד המחבר, שהמיתו ועוד הוא מתעלל בו. אף ב„אגדת הסופר“ הנפלאה באמת יש שגרגיש פתאום טעם לפגם מצד השכליות היתרה של המחבר. כי פה ושם מציץ מתוך יצירתו של עגנון פרצופו הערמומי של „המשכיל“, ובחפצו להדבק בסוד-הישרים לא הגיע עוד עגנון עד לידי התבטלות גמורה של ישותו. הוא מתהלך ומתהלך את האלוהים, אולם עד המדרגה של „ואיננו“ אינו מגיע.

✱

אישיותו הפרטית של עגנון נתגלתה ביצירתו הנפעלת רק לאט-לאט. כאילו דרך מחתרת באה לידי גלוי, והדרך מן „העגונה“ ושאר ה"שיחות מגי עם" עד „הכנסת-כלה“ מרובה מאד. כי לא רק עגנון-האמן גדל בינתיים, אלא גם עגנון-האדם, שנעשה שליט על כשרונו. אף-על-פי שנשאר עד היום הזה פרי אותם החיים, שהוא מתארם, גם בסגנונו המלולי וגם באופני-התאורו: לא תבניות יעשה, אלא ספר יספר.

בנחת ובהדרגה הוא משחיל חוט אחר חוט ורוקם לו את רקמתו המגוננת או שזור לו את שורו האמנותי. וזהו מומחיותו: מעשה גובליניים. מלא כתישור.

וגם כשהוא בא לעשות באבן, אבני-המצבות של דור חלף וגו, בורר

הוא את תמונותיו ללא משקע וללא מבלט. מישור. אבנים קטנות יעשה את ציוריו. אבני-צבעונים. מעשה-ה-ת-ש-ב-ץ.

על כן אוהב הוא כל-כך את הפרקים הקטנים, פרק בתוך פרק ומעשה בתוך מעשה. וקטעים שונים מספרים שונים, קטע בצד קטע. מחלק הוא את תמונותיו ואת ציוריו רבועים רבועים, עגולים עגולים, כל חלק קטן ועיטורו, כל פרקון ועיטופו. אוסף של זוטות!

עיון: "הגדה" ושים לב ביחוד ל"הכנסת כלה".

על-ידי יצירת-תשבץ זו תופס עגנון מקום מיוחד בספרות העולמית. כי גם באמנות הכללית המוסאיקה היא בריאה בפני עצמה. ובספרותנו — המעט, שעגנון נבדל בזה הבדל גמור מחבריו, הוא גם מרחיק את צנורות-יניקתו עד לפלגיי-היצירה הזוהרים של החריזי והצפרוני. ואם בשעתה היתה מזיגה זו של הצורה האמנותית העברית העתיקה ושל הצורה הערבית הזמנית נחלת-יחידי, הנה נעשתה ברבות הימים, על-ידי השו"ת והמכתבים שבין גדולי-התורה, לאמנות עברית עממית. שהרבה שכל וחיודוד עברי הוכנסו לתוכה.

ולעגנון יש בכלל נטיה מרובה לעממיות. הוא אחד מן הסופרים המועטים בינינו, ששואפים ל"עמם" את כשרונם הפרטי. אך על-ידי "עימום" זה לא יועם זהבו, אלא להיפך עוד ירבה ברק. כי אף במטבעות, שנועדו להיות עוברות לסוחר, יש הרבה בעלי ערך עצמי מיוחד. ואף עממיותו של עגנון מתגלית בצורה עצמית ומיוחדת במינה. זמן מרובה השתדל לכבוש את יצרו זה, אבל פעם בפעם היה מתפרץ רצונו מאליו. בלא ידיעת בעליו, בסוף איזה פרק או באמצעותו בצורת דברי מוסר ומשל הנאמרים באמת — על-ידי אחרים! על-ידי היראים ושלמים: באמת בספרי קדשיהם או — בחרוזים על-ידי המחבר. סוף-סוף בא יצר זה של עממיות לירי גילוי גמור בכל פרצופו העצמי ב"הכנסת-כלה", שהרי כמה וכמה פרקים מ"ספורי-נפלאות" אלה של יודיל החסיד ושלוש בנותיו דומים מאד בצורתם לקטעי מחברתו של עמנואל הרומי — ולפעמים, לא רק בצורתם — כי עגנון אינו רחוק כלל וכלל ממהלכות ומזנות-שפתים.

וראוי לציין, שחרוזיו של עגנון אין להם כל יחס מצד מוצאם לחרוזי שירה במובנה המקובל. הגנסיס שלהם אחר הוא לגמרי. וממילא — גם אפים וערכם. כי החרוזות של עגנון, כעין זו של החריזי והצפרוני ביצירותיהם ושל תורני-ישראל, פתוח בחכמי בבל ומצרים וסיים במש"כילי איטליה, במכתביהם ובתאריהם, אינה הכרה נפשי, שבא מתוך קצב מיוחד של עבודת הנפש והדם בשעת-יצירה, אלא היא ילידת השאיפה והצורך לשעשועים ולבדיחות-הדעת. וערכה בצדה, שהרי השעשועים בחיים אינם מותרות כלל וכלל, ולא על כובד-הראש לבדו יהיה האדם, ואף לא על המית הלב לבדה. יתר על כן: ראשית כל חי ויסוד כל יצירה הם השעשועים. בדחנותו של עגנון — אל-נא יגונה השם! — היא בלא ספק כשרון מיוחד במינו, שערכו העממי החי בשביל ספרותנו יכול לעלות בהרבה על חשיבות הפירותיו המלוליות והלשוניות של עגנון. כי בתרבות חצי-מתה של עם חצי-חי אין לך דבר חשוב יותר מהרחבת-הדעת: ובדיחה יפה מרחבת דעתו של אדם.

אכן זהו מה שכותב עגנון ב"הכנסת-כלה":

יש חומד לו לצון — וכל מעשהו לרצון;
צחוק נפש נדיבה — נוגה-אור לנתיבה.

ובהבנת מהותה של היצירה האמנותית בכלל מעניינת עד מאד זו השכנות הנפשית של ייסור בדחני עממי עם כובד-הראש של משכיל אמן. כך הם שפירי הדראמה האירופית בימי-הביניים וכך מפעלי ה"סקומורוד" (הבדחן) ברוסיה. ולא מקרה הוא שהחרוזות המבדחות והמתממת של עגנון נתגלתה בכל יפעתה האמתית בספור "הכנסת-כלה" דוקה. גם לכשרונו האמנותי המיוחד של הבדחן בן העם הן לא היתה הזדמנות אחרת של גילוי אלא בשעת חדות-דודים. ואין המדובר דוקא באלה הבדחנים, שפרנסתם היתה על בדחנותם. לא מועטים היו בין אמנים עממיים אלה יודעי-תורה ויודעי-חיים, פרק זה של היצירה העממית היהודית ראוי לשימת-לב לא פחותה מזו של עבודת הסיידים-הצבעים, שהשקיעו את לשד נפשם היוצרת בקשוט בתי-הכנסיות העתיקים. ואחות לה — מנגינת הנפשות המזמרות של בני-העם בחצרות-הצדיקים ובבתי-התפילה. כולם הם גילויי עינות-חיים, שהיו מפכים על קרקע הרוח העממי. ועגנון, שבא בכלל להוכיר ניבים נשכחים ולהראות על חנם ויפים של קמטי-

זוקן, הרגיש בקרבו המית הדים עממיים אלה ונגש להקיץ נרדמים ולדובב שפתי-ישנים. — ויצא ספור התולד למופת בספרותנו. ובוה חשובה, אפשר, "הכנסת-כלה" יותר מן "והיה העקוב למישור". אף-על-פי שמצד הכשרון הספרני אין ערוך לנעימות שבהשתלשלות המאורעות שבספור "והיה".

*

כי אין כוחו של עגנון אלא בספור. לא תאור-האדם ולא ציור-המחזה, אלא ספור-המעשה. משום כך אין גבוריו נטבעים בעינינו לזכרון. אין אנו רואים אותם. את הקורות אותם נדע, את מעלליהם נכיר, אבל את פניהם לא נראה. התאורים "יפה", "ברה", ועוד, אינם אומרים לנו כלום. והלא עשיר מופלג הוא עגנון במלים ובצירופיהן, ואף-על-פי-כן — כפי הנראה, יש איזה לקוי בעינו, ואיך יראה לנו מה שלא יראה בעצמו?

ולעומת זה אין כמותו מפליא לעשות בסגנון, וכבר עמדו על זה הכל, ורבים דרשו את הנהגתו בסלסול לגנאי. אבל אוי לה ליצירה של מחייד ואוי לו לעוסק בענין תרבותי מתוך רשלנות! כי אין אמנות בלי אומנות. ואיזהו אמן? — האומן את ידיו, הסלסול, שעגנון נהג בלשונו, מראה באמת על אהבה עזה ללשון ולתרבות העבריות, וגם על הבנה מרובה והרגשה עמוקה באלה הקנינים היחידים של העם העשוק. ואין כל פלא בדבר, שהצד המלולי תופט ביצירתו של עגנון מקום חשוב כל-כך. סגנונו הוא חתיכת-תרבות בפני עצמה. גם הוא, כרפאל ב"אגדת-הסופר" שלו, חרד על כל אות ואות ועומד לראות באיזו שגיאה קטנה ובודדה חורבן וחלול של עולמות הרבה, ויותר משיקר לו המאמר חביב עליו האומר הבודד, שאפשר, מצא אותו לאחר שתעה ימים מרובים בערבות הספרות הרבנית שלנו מוכות החורב והשדפון.

כי דומה הוא עגנון בסגנונו לצד דגים בחכה. יש סופר, שיוצא בדוגית לים-התרבות הגדול, פורש שם את רשתותיו וצד בבת אחת דגים קטנים וגדולים וכל מיני רמשים. לא כן עגנון, בין הסוף הוא יושב, מתיחד לו עם נפשו ומשלח חיבתו על פני המים. חכה קטנה לו. אבל טעם בוחר בה, ושעות שלמות מוכן איש-החכה לשבת ולחכות עד שיבוא דגו. אבל משבא דגו בא גדו. ומה פלא, אם חרד הוא הדייג על

דיגו? ואם ינהג סלסול בחכתו מנעמת-חיו? מכאן — התפנקותו של עגנון. וגם ה"נרקיסמוס" הגלוי, שמרחף על פני כל יצירתו. אמנם כל אמן הוא נרקיס, מוכרח להיות נרקיס; אבל אצל האחד סמויה היא הנאת-עצמו מן העין, בה בשעה שאצל השני היא גלויה, גלויה יותר מדי, עד כדי השגאה על אחרים.

והרבה יש בהתרככותו של עגנון מבחינת הנקבות. מעין אותן הרות, שמטפחות לעצמן על כרסן בשעת הריון הראשון. מכאן גם חלקת-לשונו, כאשר מפרכסת את בתה סך ומבשם עגנון כל דבור ודבור. על-כן יוצא סגנונו כה דק וחלק, כה מצוחצוח ומגוהץ. ריח-תורה נודף ממנו. אך לפעמים גם ריח-זיעה, רחף אין לו. כי טעון הוא אבני-גזית קטנות אבני-מצבה. ומשום כך טעמו לקריאה כמעט סוף-פסוק.

הן אמנם, מתאים הוא סגנונו של עגנון לתוכן יצירתו התאמה גמורה וערפו מרובה כשהוא לעצמו בשביל טועמי-לשון; אבל התוכן — את מי מאתנו מעניינים ביום הזה אותם ה"קצינים", קציני עם דל, ואותם ה"קבצנים", קבצני עם מפחר, הם ונשיהם וכלותיהם וחתניהם וכל אשר להם? מה לנו ול"גדחים" אלה, לנו, ההולכים בשעות קשות אלו מדחי אל דחי באמת והטועמים אלף פעמים ביום מצוקי-שואל באמת?

בעשר שנות המלחמה והשלום האיומים כאחת ראינו תמונות-זוועה, שבשרינו סמר מפחד ונפשינו סורקה במסרקות של ברזל על-ידיהן. בכף-הקלע של שדי-התולדה נקלענו וגופנו התענה שבעים ושבעה ענויים במחתרות-הקרב, בטלולי הגירושים והמפלטים. מי יבאר לנו את כל אלה, מי יתאר לנו את זה? — אין איש! גם קודם הסופה האיומה וגם עתה אין קץ ובתור בנים לאומה שבורה, בוויה ולקויה, מה תנחמנו או מה תלמדנו אותה המראה המצוחצחת של עגנון עם מחזות-החיים הצרים, השקטים והמשעממים שבה?

אמנם, לא יחיד הוא עגנון במחנה סופרינו, שעוסקים כקופים בקלוף אגוזים בשעה שאת גן-החיות אחזו להבות מכל עברים. כלום אפשר לה אשימו במה-שהוא? — בידינו עלה אפילו להחיות סגנון-חיים, שאינו עוד בין החיים, אבל מה בצע?

ב"חופת-דודים" מספר עגנון על אחי יוחנן גבורו, כי "יזכור את האשה, אשר היניקה את בנה המת — גם את אחיו המת יזכור, אשר לקח לוח-עץ מדופן, שעשו לקבר, ויעש לו כלי-שיר וינגן, כי יודע נגן

היה, ובלילה באה האשה, אשר מארונה החתיכה לוקחה, ותרקוד לקול כנורו עד בוקר" (שם פרק י"ג). והנה הסביבה, שבה חיים גבוריו של עגנון, מתה היא — אם כן איכה תיניק המתה את החי? — אמת, כי שלקה עגנון לחוות-עץ מקברות-התרבות שלנו ומדפני-קברים אלה עשה. לו כלי-שיר וינגן — "כי יודע נגן הוא", אמת היא גם-כן, שהמתים, שמארונותיהם לקח עגנון את ה"חתיכות", רוקדים לקול "כנורו", אבל החיים — כלום ירקדו גם הם? כלום ירקיד עגנון בנו את לבותינו?

הן לא המתים יהללו אדם!

מבין אני את המפצל לו חלילים מעץ בית-הקברות להרקיד בהם את הקבורים שם. חסד הוא עושה עם המתים, וגם הרבה מן החיים הולכים לשאול לפעמים את המתים, וברגעי נכאים חרישים ומחוסרי נוחם ופתרון אסור גם אני אל אהלו של עגנון ואהיה לו מכיר תודה. בעד העונג הרוחני, שאפשר, ישכיח בי את ענות לבי החי. תודה זו, אם תבוא, תהא רק הודיה פרטית, גם זמנית, אבל מה שם יקרא ברשות-הרבים לזה, שבא לנצל את הנאספים ללא-תקומה, לחשוף את עדים מעליהם כדי להשתמש בהם לצרכיו? וכי אין בזה משום חלול-המתים. בשעה שעגנון בא וכותב בסגנון של עבודת-יום-הכפורים, מלה במלה, ומאמר במאמר, על איזה רב יהושע ראש-שוחרטים ועל איזו הרבי נסתר, ר' אברהם המוזג בכפר רפציקי, ועל הערל הסר אליו (ב"הפועל הצעיר", תרע"ג: "זבח-מתים", "הענונה")? — אלה הם שני ספורים יפים, שאמנם, נכתבו ביד צעירה ולא-אמונה של כשרון עולה, אבל חי, שמתעטף בתכריך, שניטל ממת חשוב, ויוצא בו אל שדה-החיים, — וכי אין בזה משום הלצה?

אכן למדה נפשו היוצרת של עגנון במרוצת-הימים לעכל כהוגן את מונוה, הם התפוחים והאגסים הגדלים על שדה בית-הקברות התרבותי שלנו, ואף כשיערוך לפנינו בהם את שולחנו יטעמו לחכנו, אולם כשאנו יושבים מסובים אצלו יש שנרגיש בינינו את מציאות האושפיון הבלתי-נראים, אז נראה בעין את צללי-העבר כשהם מלפפים אותנו מכל צד ומלבנו מתפרצת הקריאה:

— הרי נחנקים אנו! הוציאו מחדרגו את פירות-המות!

— קרעו-נא חלון אל העולם הגדול! פתחו-נא שער למרחבי-החיים! כי דומות הן יצירותיו של עגנון, אלה הספורים היפים והמעיימים.

שרובם שלמים הם בתכלית השלמות, לפרחי-בית-הקברות, מי שנפש יפה לו ילך בערוב היום להתיחד עם אותו עולם שקט ומת ויהנה מזויר-הפריחה על גבעות-הכמישה, אך מי הוא הבא לסדר בית-עולם בטבורה של עיר? — יהא למתים אשר להם, ובירושה, שהנחילו לנו, צריכים אנו להשתמש כהפצנו וכצרכינו. החיים דורשים בשר חי. מה לנו בארונות של מתים? ומה גם שהמתים עדיין הם נתונים בהם...

כבודו של עגנון בארון-ספרנו במקומו מונח; כלומר במקום, שהוא תופס בהתפתחות הספור והסגנון העברי, אשריהו; שזכה במשך זמן קצר להעשות לכנה בבנין הספורת העברית, אבל מי יבוא ויצא לקראת אורות-הבצות? את מי יחממו? ואת מי יעוררו לחיים חדשים וליצירה חדשה?